

ΚΩΣΤΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΑΔΗΣ

ΡΟΥΝΤΙΝ. Ο ΜΗΑΚΟΥΝΙΝ ΤΟΥ ΤΟΥΡΓΚΕΝΙΕΦ

Το ζήτημα των ρώσων ριζοσπαστών της νεότερης γενιάς καθώς και η αποτύπωση της ψυχροσένθεσής τους, έχει απασχολήσει τον Τουργκένιεφ σε ένα από τα γνωστότερα μυθιστορήματά του, το *Πατέρες και γιοι* (1859), και μάλιστα ο Τουργκένιεφ υπήρξε ο εισηγητής του όρου «νιχιλιστής» (μηδενιστής) στα ρώσικα. Ο Κρόπτκιν σε σχετικό δοκίμιό του που περιλαμβάνεται στην *Ιστορία της ρώσικης λογοτεχνίας*,¹ γράφει:

Αυτοί που δεν έχουν διαβάσει τα έργα του Τουργκένιεφ πιθανόν να συνδέσουν τη λέξη «μηδενιστής» με τον αγώνα που έλαβε χώρα στη Ρωσία την περίοδο 1879-1881 ανάμεσα στην αυτοκρατορική εξουσία και τους τρομοκράτες, αλλά αυτό θα ήταν μεγάλο λάθος. Ο «Μηδενισμός» δεν είναι «τρομοκρατία», και ο τύπος του μηδενιστή είναι απείρως βαθύτερος και πλατύτερος από αυτόν του τρομοκράτη. Το *Πατέρες και γιοι* του Τουργκένιεφ πρέπει να διαβαστεί προκειμένου αυτό να γίνει κατανοητό. Στο μυθιστόρημα, αυτόν τον τύπο ανθρώπου αντιπροσωπεύει ο Μπαζάρφ – «ένας άνθρωπος που δεν υποκύπτει μπροστά σε καμιά εξουσία, όσο κύρος κι αν έχει, και δεν αποδέχεται καμιά αναπόδεικτη αρχή». Συνεπώς, τηρεί αρνητική στάση απέναντι σε όλους τους θεσμούς της εποχής του, και πετά στα σκουπίδια όλες τις συμβατικότητες και τα μικροψέματα της συνηθισμένης κοινωνικής ζωής. [...] Ο μηδενιστής, φυσικά, είναι η ολοκληρωτική άρνηση όλων των [παλαιών] «αρχών». Δεν πιστεύει στις

κατεστημένες αρχές της Εκκλησίας και του Κράτους, και εκφράζει ανοιχτά μια βαθιά περιφρόνηση για όλες τις κατεστημένες μορφές της κοινωνικής ζωής.²

Αν όμως στο *Πατέρες και γιοι* ο Τουργκένιεφ επιχειρήσει να αποτυπώσει μια ολόκληρη γενιά, σε ένα άλλο επίσης γνωστό του μυθιστόρημα (αν και λογοτεχνικά μιλώνοντας ίσως λιγότερο άρτιο δεδομένου ότι ήταν το πρώτο του βιβλίο) τον *Ρούντιν* (1857), εμπνέεται από μια εμβληματική φυσιογνωμία του ρώσικου αναρχισμού, τον Μιχαήλ Μπακούνιν, με τον οποίο γνωρίστηκαν και συνδέθηκαν φιλικά.

Μολονότι η υπόθεση του βιβλίου τίποτα το πολιτικό –και πολύ περισσότερο επαναστατικό– δεν περιέχει, ο Τουργκένιεφ καταφέρνει γύρω από μια ερωτική ιστορία ματαίωσης που διαδραματίζεται σε ένα –τόσο συνηθισμένο στην κλασική ρώσικη λογοτεχνία– πληκτικό, επαρχιακό περιβάλλον πλούσιων κτηματιών του 19ου αιώνα, να διασώσει μια ενδιαφέρουσα λογοτεχνική αποτύπωση του Μπακούνιν.

Η περιγραφή του κεντρικού ήρωα, του Ρούντιν («ψηλός, με κατσαρά μαλλιά και σκούρο δέρμα, με ακανόνιστο κι έξυπνο πρόσωπο, με το βλέμμα υγρό στα αεικίνητα γαλάζια μάτια, με φαρδιά ίσια μύτη και καλογραμμένα χείλη») παρότι συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τη φυσιογνωμία του Μπακούνιν όπως τη δίνει ο Χέρτσεν στις *Αναμνήσεις* του, και μολονότι κάποια στοιχεία για τον βίο του ήρωά του που παρέχει ο Τουργκένιεφ (ένας διαβασμένος ριζοσπάστης, γοητευτικός ομιλητής με σπουδές φιλοσοφίας στο εξωτερικό, που δεν παραλείπει ακόμα και στις γυναίκες που ερωτεύεται να μιλά για τον Χέγκελ) ειδοποιούν τον υποψιασμένο αναγνώστη για το ποιος μπορεί να αποτέλεσε το πρότυπο του μυθιστορηματικού ήρωα (είναι σαν να διαβάξει κανείς και τον Χέρτσεν να περιγράφει τον Μπακούνιν, που με την εξαιρετική γοητεία του, την ισχυρή προσωπικότητά του και την

πληθωρική παρουσία του μαγνήτιζε όσους τον γνώριζαν)³ πρέπει να φτάσουμε προς το τέλος του βιβλίου για να δούμε ξεκάθαρα πώς είδε τον Μπακούνιν/Ρούντιν ο Τουργκένιεφ και στο πρόσωπό του όλη εκείνη τη γενιά των Ρώσων αναρχικών.

Ο Ρούντιν παρουσιάζεται σαν ένας έξυπνος και ίσως λίγο ματαιόδοξος ριζοσπάστης, ένας προικισμένος ομιλητής που γοητεύει τους γύρω του, μα που στη ζωή του φαίνεται να του λείπει το σθένος και το πρακτικό μυαλό να ολοκληρώσει ό,τι αρχίζει. Φιλοδοξίες και σχέδια που τα ξεκινά για να τα εγκαταλείψει λίγο αργότερα για καινούργια σχέδια, με τρόπο που θυμίζει τόσο τα μονίμως ανολοκλήρωτα γραπτά όσο και τα επαναστατικά σχέδια του Μπακούνιν, στα οποία ριχνόταν με πάθος, για να στραφεί σε κάτι άλλο λίγο αργότερα, δίχως καμιά συστηματικότητα και αυτοπειθαρχία.

Επιπλέον, τα λόγια του Ρούντιν για το πώς θα έπρεπε να είναι η ζωή, δεν συμβαδίζουν με την έλλειψη σθένους που επιδεικνύει όταν πρόκειται να διεκδικήσει τη δική του ζωή. Στην πρώτη δυσκολία υποχωρεί και εγκαταλείπει τη Ναταλία με την οποία είναι ερωτευμένος, διστάζοντας να αναλάβει τις δυσκολίες που θα συνεπάγονταν η κοινή τους ζωή, εφόσον η αυστηρή μητέρα της δεν εγκρίνει τον γάμο αυτόν. Ίσως ο Τουργκένιεφ με το επεισόδιο αυτό θέλησε να τονίσει την απόσταση μεταξύ των θεωρητικών αναλύσεων των ριζοσπαστών για το πώς πρέπει να είναι η ζωή ιδεατά, με το πώς πραγματικά είναι ακόμα και η δική τους ζωή, γιατί κατά τα άλλα, δύσκολα θα μπορούσε να βρει κανείς τον πραγματικό Μπακούνιν στο αδιέξοδο ερωτικό δράμα του Ρούντιν. Επίσης, ο Τουργκένιεφ δεν χαρίζεται στον ήρωά του όταν περιγράφει πώς ζούσε εις βάρος διαφόρων ευκατάστατων γνωστών και φίλων που εντυπωσιάζονταν και γοητευόντουσαν από την προσωπικότητά του – περιγραφή που σαφώς έχει παραλληλίες με πραγματικά περιστατικά από τη ζωή του Μπακούνιν.

Ο Τουργκένιεφ ασφαλώς, όπως κάθε μυθιστοριογράφος που

σέβεται τον εαυτό του, δεν είχε σκοπό να παρουσιάσει μια αγιογραφία του ήρωά του και γι' αυτό δεν παρέλειψε να τονίσει τούτη τη διόλου κολακευτική πτυχή («Το ξέρω καλά. Δεν μου διαφεύγουν οι ατέλειές του. Μα κι αυτές ακόμα χτυπούν περισσότερο γιατί δεν είναι τυχαίος άνθρωπος», αναφέρει ένας ήρωας του βιβλίου μιλώντας για τον Ρούντιν⁴). Ωστόσο, θα ήταν λάθος να νομίσουμε πως η αντίληψή του για τον ήρωά του είναι αρνητική. Κάθε άλλο. Ο παλιός φίλος του Ρούντιν, ο Λέζνιεφ, παρά τον παλιό τσακωμό τους δεν διστάζει να μιλήσει γι' αυτόν με ευθυκρισία, δίχως να τον αδικεί:

Θα θελα να σας μιλήσω για τα όσα καλά και σπάνια κρύβει μέσα του. Έχει ενθουσιασμό, κι αυτό –πιστέψτε εμένα τον φλεγματικό– έχει ανεκτίμητη αξία στις μέρες μας. Έχουμε κατακτήσει αφόρητα λογικοί, αδιάφοροι και αδρανείς: έχουμε αποκοιμηθεί και παραλύσαμε, και πρέπει να είμαστε ευγνώμονες σε κείνους που μας ξεσηκώνουν και που μας ζεσταίνουν, έστω και για μια στιγμή! [...] Δεν είναι ούτε θεατρίνος, όπως συνήθιζα να τον λέω, ούτε τσαρλατάνος ούτε απατεώνας. Ναι, το πιθανότερο είναι ότι θα πεθάνει κάπου δυστυχημένος και φτωχός: μα είναι λόγος για να του ρίζουμε την πέτρα του αναθέματος; Δεν θα καταφέρει τίποτα για τον εαυτό του γιατί του λείπει η ραχοκοκαλιά και το αίμα του είναι κρύο: μα ποιος έχει το δικαίωμα να πει πως δεν ήταν ή πως δεν θα φανεί χρήσιμος; Πως τα λόγια του δεν έσπειραν μερικούς καλούς σπόρους σε νεανικές καρδιές [...] Θυμάμαι ακόμα πως είπα ότι τα λόγια του Ρούντιν δεν επηρεάζουν τους άντρες: αλλά τότε μιλούσα για άντρες σαν εμένα, της ηλικίας μου, για άντρες που έχουν γνωρίσει πια τη ζωή κι έχουν ζυμωθεί σ' αυτήν. Για μας, και μία μονάχα παράφωνη νότα στα λόγια κάποιου, μπορεί να χαλάσει όλη την αρμονία τους. Μα ένα νέο αυτό δεν είναι ευτυχώς τόσο καλά κουρδισμένο, ούτε και τόσο χαλασμένο. Αν η ουσία αυτού που ακούει του φαίνεται όμορφη, τι τον νοιάζει για τον τόνο; Θα βρει τον τόνο μόνο του.⁵

Κι αν ο Ρούντιν ζει εις βάρος διαφόρων πλούσιων, συνεχίζει ο παλιός του φίλος να τον δικαιολογεί, το κάνει «όχι σαν παράσιτο, αλλά σαν παιδί».

Παρότι ο Τουργκένιεφ θεωρεί συγκινητική και αξιέπαινη τη «σπορά ιδεών» που επιχειρεί ο Ρούντιν στις καρδιές των νέων, πάλι διά στόματος Λέζνιεφ δείχνει να κρατά τις αποστάσεις του από τις πολιτικο-φιλοσοφικές του απόψεις:

Τα παραμιλητά και τα παιχνίδια της φιλοσοφίας δεν πρόκειται ποτέ να πιάσουν στους Ρώσους, γιατί το πνεύμα τους είναι πρακτικό. Το δυστύχημα για τον Ρούντιν είναι που δεν ξέρει τη Ρωσία και σίγουρα είναι μεγάλο δυστύχημα αυτό. Η Ρωσία μπορεί να κάνει και χωρίς εμάς, μα εμείς δεν μπορούμε να κάνουμε χωρίς τη Ρωσία. Ο κοσμοπολιτισμός είναι ανοησία και ο κοσμοπολίτης μηδενικό· χωρίς εθνικότητα δεν υπάρχει ούτε τέχνη ούτε αλήθεια ούτε ζωή.⁶

Ωστόσο, παρά αυτές τις ενστάσεις, δεν διστάζει στην τελική σύγκριση του Ρούντιν με τον κόσμο που ο ίδιος ο Λέζνιεφ αντιπροσωπεύει, την παλιά, απαθή γενιά, να γείρει την πλάστιγγα υπέρ του πρώτου, μ' όλα τα ελαττώματά του:

Μα το ξαναλέω, το σφάλμα δεν είναι του Ρούντιν: φταίει η μοίρα του, μια μοίρα πικρή και σκληρή, και δεν μας πέφτει λόγος να τον κατηγορήσουμε γι' αυτό. Θα φτάναμε πολύ μακριά αν προσπαθούσαμε να καθορίσουμε γιατί παρουσιάζονται ανάμεσά μας οι διάφοροι Ρούντιν. Καλύτερα να είμαστε ευγνώμονες για ό,τι καλό φέρνει μέσα του. Σταθήκαμε άδικοι απέναντί του [...] Και μακάρι να δώσει ο Θεός, η δυστυχία του να καταστρέψει μέσα του ό,τι κακό και να του αφήσει μόνο ό,τι είναι ωραίο! Πίνω στην υγεία του Ρούντιν. Πίνω στην υγεία του συντρόφου των πιο ωραίων χρόνων μου, στα νιάτα, στις ελπίδες τους, στις επιδιώξεις τους, στην πίστη τους και την αγνότητά τους, πίνω στην

υγεία όλων όσοι έκαναν τις καρδιές μας να χτυπήσουν δυνατά, όταν ήμασταν εικοσάρηδες, και που από εκείνα που είδαμε, ούτε θα ξαναδούμε ποτέ καλύτερα... Πίνω για κείνες τις χρυσές ημέρες, για τον Ρούντιν!⁷

Στις τελευταίες σελίδες του μυθιστορήματος, όταν ο Ρούντιν συναντιέται έπειτα από πολλά χρόνια με τον παλιό του φίλο, τον Λέζνιεφ, με τον οποίο, όπως προείπαμε, παλιότερα είχαν μαλώσει· προκειμένου να συμφιλιωθούν, οι δύο παλιοί φίλοι προχωράνε σε εκ βαθέων εκατέρωθεν εξομολογήσεις, κι ο Τουργκένιεφ έχει την ευκαιρία να αποτυπώσει –αυτή τη φορά δίχως καθόλου αρνητικές σκιές– όλες τις θετικές πτυχές του ήρωα του, και είναι ακριβώς σε αυτές τις σελίδες που αναδύεται και αναδεικνύεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο η πραγματική μορφή του Μπακούνιν. Πρόκειται για μία σε βάθος δικαίωση του λογοτεχνικού ήρωα, ο οποίος παρότι δεν στερείται, όπως είπαμε, ελαττωμάτων, αποτυπώνεται με όλη την τραγικότητα της ύπαρξής του αλλά και με όλο το πληγωμένο μεγαλείο του.

Ο Ρούντιν, τσακισμένος και απογοητευμένος με όσα εμπόδια του έφερε η ζωή και όσα μάταια προσπάθησε να κάνει και δεν κατόρθωσε, δεν διστάζει να εξομολογηθεί στον Λέζνιεφ την αποτυχία των σχεδίων του:

Υπέφερα και περιπλανήθηκα πολύ, όχι μόνο σωματικά, μα και ψυχικά. Θεέ μου, αν δεν απογοητεύτηκα από ανθρώπους και πράγματα! Αμέτρητες γνωριμίες! Ναι, αμέτρητες. Πόσες φορές δεν ήρθα αντιμέτωπος με αυτά που λέγαμε, όχι μόνο εγώ, μα κι οι άλλοι που είχαν τις ίδιες απόψεις με μένα! Πόσες φορές δεν πέρασα από την παιδιάστικη έξαψη στη βουβή αδιαφορία του αλόγου, που δεν κουνάει πια ούτε την ουρά του όταν το μαστιγώνουν! Πόσες φορές δεν χάρηκα, δεν γέμισα ελπίδες, δεν μίσησα, δεν ταπείνωσα μάταια τον εαυτό μου! Πόσες φορές δεν ξεκίνησα σας αετός για να ξανασυρθώ στο τέλος σαν το φίδι, που του σπάσαν το κεφάλι!⁸

Σ' αυτά τα λόγια του Ρούντιν, είναι σαν να διαβάζει κανείς μια πιστή αποτύπωση της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει ο Μπακούνιν. Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1873, απογοητευμένος από τις συκοφαντίες «και τα ψέματα που διακινήσουν εναντίον του οι μαρξιστές», γράφει στην *Εφημερίδα της Γενεύης*:

Ας αναλάβουν το έργο αυτό άλλοι άνθρωποι, νεότεροι. Εγώ δεν αισθάνομαι να έχω ούτε τη δύναμη ούτε ίσως και την αυτοπεποίθηση που απαιτούνται για να εξακολουθήσω να κυλάω την πέτρα του Σίσσυφου εναντίον των δυνάμεων της αντίδρασης που θριαμβεύουν... Στο εξής δεν πρόκειται να χαλάσω την ησυχία κανενός ανθρώπου· και ζητώ με τη σειρά μου να μην χαλάσει κανένας και τη δική μου ησυχία...⁹

Μα οι απογοητεύσεις και οι πίκρες, δεν ήταν ικανές να σταματήσουν τον Μπακούνιν. Ο ίδιος άλλωστε το είχε πει: «Οι άνθρωποι, συνήθως, αποζητούν την ησυχία και τη θεωρούν σαν το ανώτατο αγαθό. Όσο για μένα, η ησυχία με οδηγούσε στην απελπισία, η ψυχή μου ήταν διαρκώς σε ανησυχία, απαιτώντας δράση, κίνηση και ζωή».¹⁰ Με την ίδια σισύφεια νοοτροπία, ο Ρούντιν του Τουργκένιεφ, ομολογεί στον φίλο του: «Εσύ ξέρεις, ξέρεις πως μέσα μου υπάρχει ένα σκουλήκι που με ροκανίζει, που με τρώει και που δεν θα μ' αφήσει ήσυχο μέχρι να πεθάνω [...] Γεννήθηκα μια πέτρα που κατακυλάει. Δεν μπορώ να σταματήσω να κατακυλάω».¹¹

Και ο Ρούντιν συνεχίζει στην εξομολόγησή του στον παλιό του φίλο, λέγοντας πως δεν γεννήθηκε για να οικοδομεί, αντηχώντας τον γνωστό αφορισμό του Μπακούνιν για το πάθος της καταστροφής που ταυτόχρονα είναι ένα δημιουργικό πάθος.¹²

Στη συνέχεια ο Ρούντιν διηγείται τη γνωριμία με έναν πλούσιο φίλο του, άνθρωπο με μεγάλη περιουσία και πάθος για την επιστήμη και τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, σχέση που παραπέμπει εν πολλοίς σε σχέσεις, φιλίες και γνωριμίες του Μπακούνιν στην

πορεία του βίου του, και πιο συγκεκριμένα ίσως στη σχέση του Μπακούνιν με τον Ιταλό αναρχικό και γόνο εύπορης οικογένειας Κάρλος Καφιέρο, που είχε δαπανήσει όλη την –υπολογίσιμη– περιουσία του για τους σκοπούς της επανάστασης και την είχε εμπιστευτεί στον Μπακούνιν ο οποίος στάθηκε ανίκανος να τη διαχειριστεί σωστά.¹³

Τσακισμένος ψυχολογικά από όλες αυτές τις έριδες με τους παλιούς του συντρόφους, ο Μπακούνιν, στο δρόμο προς την Ιταλία, γράφει ένα πικρό, αποχαιρετιστήριο γράμμα, όπου αφού δίνει εξηγήσεις για τις πράξεις του και κατηγορεί τον εαυτό του για τις αδυναμίες του, καταλήγει σε δραματικό τόνο: «Και τώρα, φίλοι μου, το μόνο που μου μένει είναι να πεθάνω».¹⁴ Στην ίδια ψυχολογική κατάσταση βαθιάς απογοήτευσης, ο Ρούντιν απαντώντας στην ερώτηση του φίλου του αν του απέμεινε τίποτα, λέει: «Κάτι έχει απομείνει. Μια γωνία γη για να πεθάνω [...] Ο θάνατος φίλε μου θα με συμφιλιώσει στο τέλος».¹⁵

Ωστόσο, όπως προείπαμε, ο Μπακούνιν δεν ήταν διατεθειμένος να σταματήσει να κουβαλά την πέτρα του Σίσυφου. Καταπονημένος και ταλαιπωρημένος, προβαίνει σε ένα τελευταίο δονκιχωτικό επαναστατικό εγχείρημα. Οργανώνει και παίρνει μέρος στην αποτυχημένη εξέγερση της Μπολόνια, ένα σχέδιο που καταλήγει σε πραγματικό φιάσκο και βυθίζει τον Μπακούνιν σε ακόμα μεγαλύτερη απογοήτευση, τόσο που χρειάστηκε οι σύντροφοί του να προσπαθήσουν ώστε να αποτρέψουν την αυτοκτονία του. Κατ' αναλογία, ο μυθιστορηματικός Ρούντιν σκοτώνεται ηρωικά στα οδοφράγματα κατά τη διάρκεια της παρισινής εξέγερσης του Ιούνη του 1848, κρατώντας στο ένα του χέρι μια κόκκινη σημαία και στο άλλο ένα σπαθί, εικόνα που και πάλι παραπέμπει στην εικόνα του Μπακούνιν στα οδοφράγματα της Δρέσδης το 1849, που τόσο είχε γοητεύσει τον νεαρό Ρίχαρντ Βάγκνερ.¹⁶

Η θυελλώδης διαδρομή του Ρούντιν έχει φτάσει στο τέλος

της. Ο Τουρκένιεφ αποχαιρετά τρυφερά και με μια δόση αυτοκριτικής τον μυθιστορηματικό ήρωά του, αποχαιρετώντας έτσι και τον φίλο του Μπακούνιν:

Οι δρόμοι μας χώρισαν, ίσως γιατί χάρη στη θέση μου, στο ψυχρό μου αίμα και σε μερικές ευνοϊκές συνθήκες, τίποτε δεν με εμπόδισε να γίνω οικόσιτο και να μείνω ένας παρατηρητής με σταυρωμένα χέρια· ενώ πρέπει να βγεις στο ανοιχτό πεδίο, να ανασκουμπωθείς, να δουλέψεις. Οι δρόμοι μας χώρισαν... μα δες πόσο κοντά βρισκόμαστε ο ένας με τον άλλον. Μιλούμε σχεδόν την ίδια γλώσσα, μπαίνουμε αμέσως στο πνεύμα του άλλου, μεγαλώσαμε με τα ίδια ιδανικά. Λίγοι απόμειναν πια από μας, παλιόφιλε· είμαστε οι τελευταίοι των Μοϊκανών. Ίσως τον παλιό καιρό να διαφέραμε, ακόμα και ν' αρπαζόμασταν μεταξύ μας· είχαμε τόσο καιρό μπροστά μας! Μα τώρα που οι γραμμές μας αραιώνουν, όταν μας προσπερνάει πια η νέα γενιά, που βιάζεται να φτάσει στους σκοπούς της, πρέπει να πιαστούμε ο ένας με τον άλλο. Ας τσουγκρίσουμε τα ποτήρια μας, παλιόφιλε, κι ας τραγουδήσουμε εκείνο το παλιό *Gaudeamus igitur!*¹⁷

Τα χαρακώματα μπορεί να άδειασαν προσωρινά, η νέα γενιά ανυπόμονη και σε σύγχυση μπορεί να αγνοεί τη γεναλογία της, αλλά οι «καλοί σπόροι» που φύτεψε ο Μιχαήλ Μπακούνιν και οι σύντροφοί του αποδείχτηκαν γόνιμοι και ανθεκτικοί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Πιοτρ Κροπότκιν, *Ιστορία της ρώσικης λογοτεχνίας*, Πανοπτικόν [υπό έκδοση].

² Συλλογικό έργο, Ζ. Αϊναλής, Κ. Δεσποινιάδης, Μ. Παπαντωνόπουλος (επιμ.-μτφρ.), *Αναρχία και λογοτεχνία*, Πανοπτικόν, 2017, σσ. 70-71.

³ Brian Morris, *Bakounin. The philosophy of Freedom*, Black Rose

Books, 1993, σελ. 2.

⁴ Ιβάν Τουρχγένιεφ, *Ρούντιν*, μτφρ. Νίκου Μπακόλα, εκδ. Σφαίρα, 1970, σελ. 151.

⁵ Ό.π., σσ. 151-152.

⁶ Ό.π., σσ. 152-153.

⁷ Ό.π., σ. 153.

⁸ Ό.π., σ. 162.

⁹ Μιχαήλ Μπακούνιν, *Θεός και κράτος*, μτφρ. Β. Τομανάς, εισαγωγή Τζωρτζ Γούντκοκ, εκδ. Κατσάνος, σ. 56.

¹⁰ Henri Avron, *Μπακούνιν*, μτφρ. Πόλυ Γκέκα, Πλέθρον, 1984.

¹¹ Ιβάν Τουρχγένιεφ, *Ρούντιν*, ό.π. σ. 163, 174.

¹² Μιχαήλ Μπακούνιν, *Η κοινωνική επανάσταση*, επιμ. Γκ. Π. Μαξίμοφ, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Πανοπτικον, 2018.

¹³ Μιχαήλ Μπακούνιν, *Θεός και κράτος*, μτφρ. Β. Τομανάς, εισαγωγή Τζωρτζ Γούντκοκ, εκδ. Κατσάνος, σελ. 56.

¹⁴ Ό.π., σ. 57.

¹⁵ Ιβάν Τουρχγένιεφ, *Ρούντιν*, ό.π., σσ. 173-174.

¹⁶ Για τις λεπτομέρειες της γνωριμίας Μπακούνιν-Βάγκνερ, βλ ενδεικτικά: Γιάννης Μαλλούχος, *Το τραγούδι των ωκεανίδων*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2016 και Γιώργος Ν. Δρόσος, *Ριχάρδος Βάγκνερ, Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, Ζαχαρόπουλος, 1995.

¹⁷ Ό.π., σσ. 175-176. (Σ.τ.μ.) Το Gaudeamus igitur ήταν ένα πολύ γνωστό, παλιό, φοιτητικό τραγούδι γλεντιού, που εξυμνεί τις χαρές της νιότης, πριν έρθει ο θάνατος.

Ο Ρούντιν στα οδοφράγματα του Παρισιού.
Πίνακας του Ντιμίτρι Καρντόφσκι